

ספרות אמנות ביקורת

ביאליק: חסיד ומתנגד

ההודעה על „עצירת הצדיק” קרויה כאן „מכתב” בנוסח אגרות החסידים, שפרל הלעיג אותן בסאטירה האנטי-חסידית „מגלה טמירין”. באיגרת מסופר, כביכול, על מעצרו של הצדיק ועל הצום, שקראו חסידיו, כדי לשחררו מן המעצר; על תפילת החסידים למען הצדיק ועל פתיחת צינורות השפע האלוהי של מערכת-הספירות הקבלית-חסידיית; ולבסוף — על סעודת החסידים, שנתלוותה לשחרורו של הצדיק מן המעצר.

השיר מתאר ברובד הגלוי, בדרך מיתממת, שהאירוניה שבה ברורה למדי, את מנהגייהם המיוזים דים של ענפים מסויימים בתנועת החסידות, כמו חסידות חב"ד, שתיקנה תקנות מסויימות, כגון ימי שמחה מיוחדים לציון יום שחרורו של אדמו"ר זה או אחר ממעצרו, וכגון עריכתן של מסיבות חסידייות („התוועדיות”), הנחוגות במאכל ובמשקה.

צינורות השפע

בסיפור הסמוי, שאירוניה המשוקעת בו שקר פה וחשופה למדי, הופכים צינורות השפע לצינורות העיכול, ה„עצירה” (המאסר, המעצר בבית-הכלא) — לעצירות-המעיים, ואמירת הנחמה של ישעיהו „מהר צועה להפתח” הופכת את עורה ומקבלת משמעות קונדסית וגסה: תוך השתעשעות בלשון נופל-על-לשון, ממיר ביאליק את המלה „צועה” בהומונים (במלה שוות-צליל) מתחום זוהמת הגוף.

חיים נחמן
ביאליק
לכ"א בתמוז
(ציור:
חיים גליקסברג)

התענית, הצום, הסעודה — כל אלה מקבלים בקריאה שנייה משמעות „נמוכה” גסה, הקשורה בקשיי-העיכול של הצדיק החסיד. את „שחרורו” של הצדיק מן „העצירה” הוגגים חסידיו בסעודה דשנה: בזלילה ובסביאה. מתרמזת כאן, אפוא, תבנית מעגלית של „והחזר חלילה”: בתום הסעודה, העשירה במאכל ובמשקה, יסבול הצדיק שוב מעצירת הוועד-המעיים, ושוב תישא עדת-אמיניו תפילה ל„שחרורו”.

שיר לאמפון זה, שביאליק גנוו ומעולם לא הביאו ברבים, ושתכליתו הסאטירית אינה מוטלת בספק, הוא יותר מכל מעשה-נעורים של בן-ישיבה, המשתעשע בפסוקים שלא כצורתם, בסירוסים מקראות ובדרשות של דופי. די גולדשטיין, חברו של המשורר ושותפו להדר-מגורים אחד בוולוז'ין, מספר במאמרו „מחחילתו של ביאליק” (דבר, ט"ז בכסלו תרצ"ה), שבני הישיבה היו משתעשעים בכינוסיהם בהלצות ובאמרות מפולפלות, וכי „הזיטומירי” (ה"נ ביאליק) הפליא את קהל-שומעיו בסיפוריו המפולפלים ובחיקוייו הפארודיים המשעשעים:

ביאליק היה כמעט תמיד ראש המדברים — — — והכל היו עושים אוזנם כאפרכסת לשמוע את דבריו, שהיו תמיד מלאים ענין — — — איזה הם שעשועים שבני ישיבה מצויים אצלם? הוי אומר, בדיחות ושיחות חולקן. בדיחה גוררת בדיחה והלצה גוררת הלצה, וכל אחד מהמסובים פוסק את פטוקו. אין קץ לאמרות ממולחות ומפולפלות — — — הפלפלים החריפים מגידים דברי-תורה מחודדים ומפולפלים; על דרך הפלפול, המעקם את הכתובים, והזרשנים משמיעים דרשות, חי קויים לדרשות של מגידים — — — גם בשעשועים אלו היתה יד הזיטומירי על העליונה, כוחו היה יפה בבדיחות ובפתגמים, בסיפורי מעשיות ובדיחות, המשכים את הלב. אחד היה ואין שני לו בישיבה באמנותו לספר סיפורי-חסידים, והיה מחקה את דרשות ה„חזרונים”, בני-אדם אלו שמלאכתם בכך לחזור על תורת רבותיהם לפני קהל-חסידים. הוא היה רגיל לתבל את הדרשות בפסוקים שלא כצורתם ובמאמרי מדרש שאינם, או שישנם, אלא הופך ומסרסם; והיה מפרש כתובים ומאמרים על דרך החסידות ומדבר בלשון שמדברים בה במגלח טמירין, עד שהשומעים מתגלגלים מצחוק — — — יחסו האירוני של ביאליק כלפי החסידות היה בדרך-כלל מורכב ומעניין משל הסאטיריקונים בני תקופת-ההשכלה, שניזונו בעיקר משינאה עיוורת כלפי ה„צדיקים” וצאן מרעיתם. לפי שמוצאו ממש-פחה חסידית ולפי שהכיר את אורה החיים החסידי מלפני ולפנים, את ה„שושלות” וה„חצרות”, את הקטטות המכוערות, שהסתיימו לא אחת בהלשנה לרשות ובמעצרו של ה„צדיק”, יכול היה להשחזר את היצי לעגו בחיחום ובשינה — לא מתוך שינאה עיוורת, אלא מתוך יחס פאמיליארי, שזולזל ואהדה משמשים בו בערבוביה.

נואת זיוה שניר

ריקעו של ח"נ ביאליק ומהלך-חיי הדריכוהו לגלות יחס דו-ערכי ומורכב כלפי שני הזרמים הגדולים ביהדות בת-הזמן: החסידות והמתנגדות. מן הצד האחד, למד בנעוריו בישיבה ליטאית, בקרב „מתנגדים”, שנהגו לזלזל בחסידים ולדבר בגנותם; מן הצד האחר, התייחס ביאליק אל הצדיק מוילדניק, גדל במשפחה חסידית ובא לליטא מ-והלין החסידית.

יחסו האמביוואלנטי של המשורר כלפי החסידיות ניכר משירים שונים („צפריים”, „זוהר”, „הבריכה”, „למנצח על המחולות”, „הציץ ומת” ועוד), שבהם השתמש בסמלים חסידיים וקבליים שימוש מעורפל וחופשי, שניתן להבין ממנו דבר והיפוכו. רק משירו המאוחר „אמי זכרונה לברכה”, שנכתב כשלוש שנים לפני פטירתו, ושאותו הכתיר המשורר בכותרת-המישנה „משיחות הצדיק ז"ל מוילדניק”, ניכר יחס חיובי ניאורומאנטי כלפי החסידות והאמונה התמימה והעממית בניסים ובנפלאות. באיגרת-הוידוי, שכתב ביאליק הצעיר לרעיו, בזמן שישב בוולוז'ין, הודה ברגשות הסותרים, המתרוצצים בקירבו, ביחס לחסידות, למתנגדיה ומהשכלה, שאינם מניחים לו להכריע לאיזה מן הזרמים נתונה גפשו ומהי השתייכותו; גם באיגרתו האוטוביוגרפית לקלוזנר, נתן ביטוי למלחמה זו, שהתחוללה בפנימיותו. דומה, שכל חייו — גם בעת שנתן מזמנו לתרגום מחזהו החסידי של אנ-סקי „הדיבוק” — היה שנוי ביאליק במחלוקת עם עצמו, ויחסו לחסידות המשיך להיות יחס של תרתי דסתרי.

סאטירה אנטי-חסידית

עם זאת, שרד בארכיון ביאליק שיר גנוו, מן השירים המוקדמים ביותר של ביאליק, מזמן לימודיו בישיבה בוולוז'ין (מועד חיבורו של השיר: בי מנחם-אב תר"ן), שממנו ניכר יחס משפיל ומזלזל כלפי החסידות, מתוך מגמה סאטירית ברורה ומובריקת. שיר זה, שכותרתו „תענית ציבור לעצירת צדיק”, שהמשורר כתבו בגיל שבע-עשרה, הוא למעשה בדיחה מחורזת, קונדסית ומתחכמת, השמה ללעג ולקלס את החסידים ואת אנשי-המעלה שלהם. לחובר כבר ציין, שסאטירה זו מתבססת על אנקדוטה ידועה, שרווחה בפי המתנגדים על החסידים, וכי ביאליק הצעיר מיתן את עוקצה של הבדיחה וריקקה אותה. אנקדוטה זו, הכלולה בכרך א' (דף ר"ה, סימן 531) של „ספר הבדיחה והחידוד” של אלתר דרויאנוב, נועת ואובסניית יותר במקורה. השיר כולל 14 שורות, אך אינו בנוי כסוניטת, אלא כ- quatorzain קליל ובדחני. תת-הכותרת שלו היא: „מכתב מאת יקביאל” (יקביאל — אנאגראמה של השם ביאליק). השם „יקביאל” דו-מה בצורתו לשמות המלאכים הרבים, המאכלסים את ספרות הקבלה והמסתורין, מלאכי החסד ו-מלאכי הדין, השרויים בין העליונים לתחתונים, ומתווכים בין העולמות. בספרות החסידית רווחו שמות מלאכים, וארטור כבר הלעיג על האמונה החסידית במלאכים בסאטירה „הצופה לבית יש-ראל”, מכתב-הפלסטר החריפים ביותר בתקופת ההשכלה נגד החסידים ואנשי-שלומם. לשם „יקביאל” נילוית גם הוראה שלילית מובהקת — „מקלל השם” (בדומה ובניגוד לבילעם, ששאל „מה אקוב לא קבה אל”), מי שהאל שלחו לקלל, או מי שנועד לשלוח מארה באל, או בניצונו של האל עלי אדמות, בצדיק החסידי. בניגוד לבילעם, שקללחו הפכה לברכה, כאן „יקביאל” מעמיד פני חסיד, החרד לגורל הצדיק, ולמעשה שם אותו ללעג ולקלס:

תענית ציבור לעצירת הצדיק

(מכתב מאת יקביאל)

חֲסִידִים קָדְשׁוֹ צוּם, קָרְאוּ עֲצָרָה,
כִּי נַעֲצֵר הַצְּדִיק, הֵה צוֹקָה וְצָרָה
(הַמְלַעֲיָבִים בְּקִדּוּשֵׁים וְאֲמוּנָה מֵהֶם פֶּסֶה
מְתַלְחָשִׁים כִּי בָאָה לוֹ זֹאת מֵאֲכִילָה גִסָּה).
וַיִּצְוּמוּ מֵעַת לָעַת שָׁלֵם, מְלִילָה עַד לִילָה
עַד שֶׁעָשׂוּ רַעַשׁ בְּפִמְלִיא שֶׁל מַעְלָה.
וְלָעַת עָרַב, בְּהִגִּיעַ תְּפִלַּת הַנְּעִילָה,
נִרְפָּא הַצְּדִיק, כִּי נִתְקַבְּלָה הַתְּפִלָּה,
וַיִּפְתְּחוּ הַצְּנוּרוֹת, מֵהַר צוֹעָה הִפְתַּח
וַיִּשְׁפִּיעַ שִׁפְעַ רַב וְכָל אֶסְרֵיו פָּתַח.
וַיְהִי בְּהִפְנוּתוֹ ... בַּעַת פְּנֵה הַיּוֹם
וַיִּסְעֵדוּ אֶת לְבָבם אַחַר הַצּוּם.
וּבְזִכּוֹת הַרְבֵּי, הַצְּדִיק הוֹתִיק
אֶכְלָל לְשִׁבְעָה וְלִמְכָסָה עָתִיק...